नेपालमा सामाजिक संरक्षण कानून र नीतिहरू

सम्पादक
डा. विपिन अधिकारी

नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेशन
न्यू प्लाजा, पुतलीसडक, काठमाण्डौ

नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन
न्यू प्लाजा, पुतलीसडक, काठमाण्डौ
फोन : ४४४५२१०
इमेल : lawyers_inc_nepal@yahoo.com
वेब : www.ncf.org.np

वि.सं. २०७० पुस
१००० प्रति

सम्पादनः
डा. विपिन अधिकारी

कभर र लेआउट डिजाइनः
सुबोध पोखरेल

मुद्रणः
युनाइटेड ग्राफिक्स् प्रिन्टर्स
काठमाण्डौ

प्रस्तुत अध्ययनको सन्दर्भमा

प्रस्तुत *नेपालमा सामाजिक संरक्षण कानून र नीतिहरु* नामक यो पुस्तक सम्भवतः यस क्षेत्रको यस प्रकारको पहिलो प्रयास हो । सामान्य रुपमा सामाजिक संरक्षण कानूनको विवेचना गर्दै यो पुस्तकले बालबालिका सम्बन्धी सामाजिक क्षेत्रलाई नै छलफलमा ल्याउन खोजेको छ ।

सिद्धान्ततः सामाजिक संरक्षण सम्बन्धी कानून दुई प्रकारका हुन सक्छन् । आफ्नो पैसा खर्चगरी वा कुनै शुल्क तिरेर राज्यबाट लिइने वा पाइने सेवा, सुविधा वा संरक्षणलाई अंशदायी वा 'कन्ट्रिब्युटोरी' संरक्षण भनिन्छ । यसरी आफूले पैसा खर्च नगरी वा कुनै शुल्क नतिरी राज्यबाट सामाजिक संरक्षणका रुपमा पाइने सेवा, सुविधा वा संरक्षणलाई गैरअंशदायी वा 'ननकन्ट्रिब्युटोरी' संरक्षण भनिन्छ । सामाजिक संरक्षणको सिद्धान्त राज्यले केही खास अवस्थाहरूमा केही खास समूहहरूका लागि आवश्यकता अनुसार सार्वजनिक सहयोग तथा लोक कल्याणमा खर्च गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यतामा आधारित छ । यसका लागि संवेदनशील अवस्थामा रहेका त्यस्ता सेवाग्राहीले त्यस्तो सेवा प्राप्त गर्नका लागि कानुन वा सम्बन्धित नीति अन्तर्गत तोकिएको योग्यता (एलिजिबिलिटी) मात्र देखाए पुग्दछ । योगदान नगरिकन सेवा लिन पाइने वा 'ननकन्ट्रिब्युटोरी' कार्यक्रममा मुलुक अनुसार स्वास्थ्य सेवा, अतिरिक्त सुरक्षा आय, अत्यावश्यक सहयोग चाहिने खालका संवेदनशील अवस्थामा परिवारहरू, खाद्य सुरक्षा इत्यादि पर्न सक्दछन् । जस्तै, तोकिएको भन्दा न्युन स्तरको आर्थिक स्थिति भएका परिवारले देशको बजेटबाट पाउने सुविधा 'ननकन्ट्रिब्युटोरी' हुनसक्छ । सामान्यतया पैसा, स्रोत वा सुविधा हुनेले सरकारबाट यस्तो सामाजिक संरक्षण नखोज्न सक्छन् । तर कतिपय अवस्थामा त्यस्तो संरक्षण सम्बन्धित पक्षलाई प्रदान नगर्ने हो भने उसले न्युनतम मानवीय मर्यादामा बाँच्न सक्दैन । त्यसैले प्रत्येक मानव अधिकारमुखी कानूनी प्रणालीले गैर अंशदायी वा "ननकन्ट्रिब्युटोरी" सामजिक संरक्षणको बारेमा सोच्नुपर्ने हुन्छ ।

सामाजिक संरक्षण सम्बन्धी कानूनको इतिहास धेरै पुरानो छैन् । संयुक्त राज्य अमेरिकामा पहिलो पटक सन् १९३५ मा मात्र सामाजिक सुरक्षा ऐन पारित गरिएको इतिहासले देखाउछ । अमेरिकाको यो ऐन सामाजिक कल्याणकारी व्यवस्था भएको पहिलो ऐन मानिन्छ । यो ऐन तत्कालीन राष्ट्रपति फ्रान्कलिन रुजवेल्टले मस्यौदा गराएका थिए । यसलाई उनको आर्थिक सुरक्षा समितिले मस्यौदा गरेको थियो । यसको लक्ष्य अमेरिकाले आफ्नो पुनः निमार्णको लागि बनाएको नयाँ आर्थिक व्यवस्था अर्थात *न्यु डिल* कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्नु थियो । यो कार्यक्रम सन् १९३३ देखि १९३८ सम्म लागु गरिएको थियो । यसमा अमेरिकी व्यवस्थापिका 'कांग्रेस' बाट पारित तथा राष्ट्रपतिद्वारा जारी गरिएका आदेशहरू समावेस थिए । यी सबैको उद्देश्य अमेरिकामा देखा परेको सन् १९३० को महामन्दी वा 'ग्रेट डिप्रेसन' सँग जुध्नु थियो । सामाजिक संरक्षणसँग सम्बन्धित उपायहरू समावेश गरिएको उक्त *न्यू डिल* विधायनहरू युद्धोत्तर अमेरिकाको आर्थिक स्थायित्व एवम् वित्तीय सुधारका लागि ल्याइएका थिए । समाजका कमजोर वर्गका सम्बन्धमा राज्य निरपेक्ष भएर रहन सक्दैनथ्यो । यसै परिप्रेक्षमा उक्त सामाजिक सुरक्षा ऐन आएको थियो ।

उपरोक्त सामाजिक सुरक्षा ऐनले आत्मसात् गरेको अमेरिकाका वृद्ध, गरिब, बेरोजगार, एकल महिलाको हैसियत रहेका तथा बाबु नभएका बालबालिकालाई राज्यको तर्फबाट सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राष्ट्रपति रुजवेल्टले राखेका थिए । रुजवेल्ट यो ऐनलाई जारी गरी अमेरिकी जेष्ठ नागरिकलाई संघीय सुविधा प्रदान गर्ने पहिलो राष्ट्रपति बन्न पुगे । त्यस्तै यो ऐनले सेवानिवृत्त वा बेरोजगारहरूलाई मात्र सुविधा प्रदान नगरी मृतकका असहाय परिवारलाई एकमुष्ट रकम प्रदान गर्ने व्यवस्था पनि गऱ्यो । यसले हालका श्रमजीवीहरूको ज्यालामा 'पे रोल ट्याक्स' को व्यवस्था गरेर सेवानिवृत्त श्रमजीवीहरूलाई सहयोग गर्ने व्यवस्थाको पनि सुरुवात गऱ्यो । आधा 'पे रोल ट्याक्स' बाट र आधा रोजगारकर्ताबाट

संकलन सो दायित्व निर्वाह गरिएको थियो । उमेर पुगेका नागरिकहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन राज्यबाट नगद सहयोग दिने व्यवस्था पनि यो ऐनले गऱ्यो । बेरोजगारी बिमाको व्यवस्था, साना नानीहरू भएका परिवारलाई सरकारी सहयोग, मातृत्व र बालबालिका कल्याण सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवा एवं दृष्टीविहीनहरूका लागि सरकारको सहयोग को व्यवस्था पनि यो ऐनले गऱ्यो ।

सन् १९३० को दशकमा अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले राष्ट्रपति रुजवेल्टको यस्ता कतिपय *न्यू डिल* विधायनलाई बदर गऱ्यो । ती विधायनहरू साम्पत्तिक अधिकार एवं आर्थिक स्वतन्त्रता लगायतका संवैधानिक प्रावधान तथा तत्कालीन संवैधानिक विधिशास्त्र बमोजिम नभएको अदालतको ठहर थियो । सामाजिक संरक्षणका उपायहरू अवलम्बन गर्दा यही आधारमा अदालतले राष्ट्रिय औद्योगिक पुनः प्राप्ति ऐन, कृषि समायोजन ऐन तथा न्यूयोर्क राज्यको न्यूनतम वेतन सम्बन्धी कानुनलाई बदर गरेको थियो । यसबाट क्रोधित हुन पुगेका राष्ट्रपतिले अदालतमा भएका तत्कालीन न्यायाधीशहरू आर्थिक रुपमा देशको समस्या, अर्थतन्त्रको अवस्था तथा विपन्न वर्गप्रति संवेदनशील हुन नसकेको अर्थ लगाए । यसको फलस्वरुप उनले अर्थतन्त्रमा सुधारका लागि *न्यायिक प्रक्रिया सुधार विधेयक १९३७* मार्फत अदालतलाइ नयाँ सोचाई भएका न्यायाधीशले भर्नुपर्छ र उपयुक्त वातावरण बनाउनुपर्छ भन्ने सोच बनाए । यसै उद्देश्यले उनले फेब्रुअरी १९३७ मा अमेरिकी कांग्रेसलाई राष्ट्रपतिलाई सर्वोच्च अदालतमा अतिरिक्त न्यायाधीशहरू थप्न सक्ने नयाँ अधिकार प्रधान गर्न उक्त कानुन प्रस्ताव गर्न विशेष अनुरोध गरे । ७० वर्षको उमेर पुगेर पनि सेवानिवृत्त हुन नचाहने न्यायाधीशलाई बिदा गर्नु पर्छ भन्ने उनको प्रस्ताव थियो । यो प्रस्तावको व्यवहारिक परिणाम के थियो भने यसबाट राष्ट्रपतिले सर्वोच्च अदालतमा ६ जना तथा तल्ला अदालतहरूमा ४४ जना न्यायाधीश नियुक्त गर्न पाउँथे । यसबाट अदालतहरूबाट उनले चाहेजस्तो सुधारमुखी निर्णय हासिल गर्न सकिन्थ्यो ।

राष्ट्रपति रुजवेल्टको यस प्रस्तावमा ६ महिना कसेर बहस भयो । शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्त लगायतका विषयहरूका बारेमा मसिनो विश्लेषण हुन थाल्यो । यस बहसले एकातिर सरकार र न्यायपालिका बीच मनोमालिन्यलाई जन्म दियो भने अर्कोतिर कानुनको व्याख्या गर्दा सार्वजनिक परिस्थितिलाई अदालतले कुन रुपमा ग्रहण गर्ने भन्ने बहस पनि चल्न गयो । यो बहसबाट सर्वोच्च अदालत अप्रभावित रहन सकेन । परिणाम स्वरुप सन् १९३७ को मे महिनादेखि अदालतले *न्यू डिल* अर्न्तगत जारी गरिएका नयाँ ऐनहरूको एउटा श्रृङ्खलालाई नै क्रमशः अनुमोदन गर्दै गयो । तत्कालीन प्रधान न्यायाधीश चाल्स एभान्स ह्युग्सले परिस्थितिको संवेदनशिलता बुझ्दै नेतृत्वकारी भूमिका निर्वाह गरे । अदालत राजनीतिक भर्ती केन्द्र बन्न जाने खतरा टरेर गयो । यसबाट आर्थिक सुधार तथा सामाजिक संरक्षणको क्षेत्रमा ठूलो परिवर्तन देखा पर्न थाल्यो । वास्तवमा यो *सामाजिक सुरक्षा ऐन*लाई अमेरिकी सर्वोच्च अदालतमा संवैधानिकताका आधारमा २ पटक चुनौती दिँदा पनि अदालतले निवेदकको मागदावी स्वीकार गरेन । सम्पतिको अधिकार तथा उद्योग वाणिज्य क्षेत्रमा स्वतन्त्र रुपमा काम गर्ने नागरिकको स्वतन्त्रताको कुरा गर्दा राज्य आमजनता र त्यसमा पनि संवेदनशील अवस्थामा रहेका वर्ग प्रतिको आफ्नो कर्तव्यबाट विमुख हुन सक्दैन भन्ने मान्यताको सुरुवात *न्यु डिल* प्रकरणको देन हो ।

आजको सभ्य संसारमा सामाजिक संरक्षण सम्बन्धी कार्यक्रमहरूले व्यापकता पाइसकेको छ । अमेरिका र युरोपका धेरै सम्पन्न मुलुकहरूले कानुन जारी गरी सामाजिक सुरक्षामा सरकारको कर्तव्य सम्बन्धमा ठूलै फड्को मारिसकेका छन् । एसिया तथा अफ्रिकाका नवसम्पन्न मुलुकहरूमा पनि यो नीति फैलिँदै छ । सबैको आ-आफ्नो इतिहास छ । नेपालमा पनि यो परम्परा शुरु भइसकेको छ । तर हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशमा प्राय यस्ता कार्यक्रमहरू आवश्यक भएजति आउन सकेको देखिदैन् । आएका

कार्यक्रमहरू पनि सरकारी नीति अनुसार वार्षिक बजेट बमोजिम आउदछन् । सामान्यतया कानुन नै जारी गरेर मानवअधिकारमुखी सिद्धान्तका आधारमा सामाजिक संरक्षण प्रदान गर्ने नीति सरकारले पर्याप्त रुपमा अवलम्वन गर्न सकेको छैन । हितग्राहीको हित कसरी हुन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट गरिसकेपछि सो बमोजिम नहुँदा वा नपाउँदा निजले आफ्नो अधिकारको दावी गर्न अदालत जान पाउने व्यवस्थाको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ । त्यसैले राज्यको क्षमताको मूल्यांकन गरी आवश्यक कानुनको तर्जुमा गर्दै मानवअधिकारमुखी संरक्षण व्यवस्था कायम गर्दै जानुपर्ने चुनौती सामाजिक संरक्षणको क्षेत्रमा बाँकी नै छ ।

यस पुस्तकमा प्रकाशन गरिएका सबै अनुसन्धानपत्रहरुलाई सम्बन्धित विषयका विज्ञहरुले तयार गर्नुभएको हो । त्यस्ता सबै अनुसन्धानपत्रलाई सो क्षेत्रमा कार्य गर्दै आएको व्यक्तिहरु, कानुनविद्, प्राध्यापक, सरोकारवाला लगायत व्यक्तिहरु सहभागी रहेको अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा छलफलका लागि राखिएको थियो । त्यस्ता छलफलमा सहभागीहरुले सक्रिय सहभागिता जनाउँदै विभिन्न कोणबाट सल्लाह, सुझाव तथा प्रतिपुष्टिहरु (फिडब्याक) प्रदान गर्नुभएको थियो । यसरी आएका सुझाव तथा प्रतिपुष्टिका आधारमा अनुसन्धानपत्रहरुलाई अन्तिम रुप दिइएको हो ।

यस पुस्तकका दुई वटा पाटाहरू छन् । पहिलो पाटोमा अनुसन्धानकर्ता सञ्जयकुमार खनालले नेपालमा सामाजिक संरक्षण कानुन र नीतिहरूको अध्ययन गर्नु भएको छ । यसमा सामाजिक संरक्षण कानुनको अवधारणा एवं नेपालको अनुभव लगायत धेरै विषयलाई संक्षिप्त रुपमा सिंहावलोकन गरिएको छ । वहाँको प्रस्तुतिलाई २०७० भदौ ६ मा किरण शिल्पकार, सुधा नेउपाने, सुष्मा पोखरेल, केशव आचार्य, लक्ष्मी शर्मा, नरबहादुर लिम्बु, सुवर्ण केशरी चित्रकार, इन्दिरा दाहाल, विष्णु बास्तोला, रविन्द्रनाथ भट्टराई, शंकर नेपाल, तेज प्रसाद अधिकारी, कृष्णजीवी घिमिरे, वीरबहादुर बुढा मगर, डिल्ली गुरागाई, सम्बोजन लिम्बु तथा दीपक पौडेल समेत भएको छलफल कार्यक्रममा आएको सुझाव र प्रतिपुष्टि (फिडब्याक) का आधारमा अन्तिम रुप दिइएको हो । यस अनुसन्धानपत्रले यस पुस्तकले समेटेको बाँकि विषय वस्तुलाई समष्टिगत पृष्ठभूमि प्रदान गर्दछ ।

पुस्तकको दोस्रो पाटाका रुपमा सामाजिक संरक्षणका भिन्न विशेष क्षेत्रहरूलाई समेटिएको छ । यी सबै बालवालीकाको संरक्षणसँग सम्बन्धित छन् । यस मध्ये पहिलो अनुसन्धानपत्र किरण पौडेलको छ । उहालै बाल अधिकारको सन्दर्भमा प्रस्तावित देवानी तथा फौजदारी अपराध संहिताको व्यवस्थाको सुक्ष्म विश्लेषण गर्नु भएको छ । वहाँको विश्लेषणलाई २०७० असोज ९ मा आयोजित कार्यक्रम प्रस्तुत गरिएको थियो । उक्त छलफल कार्यक्रममा सुस्मिता सिंह, चक्रमान विश्वकर्मा, शंकर सुनवार, संगीता दाहाल, अन्जना शाक्य, इन्दिरा राना मगर, कृष्ण आमात्य, ध्रुव गौतम, चण्डेश्वरी तण्डुकार, तेजप्रसाद अधिकारी, भेष नेपाली, घुरन साह, गौबहादुर आले मगर, देवराज भारद्धाज तथा सुजन गौतम लगायतको सहभागिता रहेको थियो ।

किरण पौडेलको अनुसन्धानपत्र पछि इन्दिरा दाहालको अनुसन्धानपत्र प्रस्तुत गरिएको छ । वहाँको अनुसन्धान पत्रको विषय छ : “बालअधिकार, नेपाल कानुन र प्रस्तावित विधेयक : एक अध्ययन” । यो अनुसन्धानपत्र २०७० भदौ ३१ मा छलफलमा राखिएको थियो । सो कार्यक्रममा माधव प्रसाद गड्तौडा, सुमित्रा श्रेष्ठ, विद्या पौडेल, गोपीकृष्ण भट्टराई, टेकनाथ नौपाने, तिलोत्तमा पौडेल, बालकृष्ण मैनाली, श्याम कुमार विश्वकर्मा, पन्चकुमारी मान्नधर, दीपक राज सापकोटा, श्वर्णिमा भन्डारी, श्याम श्रेष्ठ, उमाकान्त चौधरी, शिव पौडेल, कृष्णशरण डङ्गोल, चरण प्रसाई, तारक धिताल, रिना कार्की, शम्भू पासवान, खेमराज भट्ट, मोहन डङ्गोल तथा कृष्ण सुवेदी आदिको सहभागिता थियो ।

त्यसैगरी “अपाङ्गता भएका बालबालिका सम्बन्धि कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था” शीर्षकको अनुसन्धानपत्र झुम प्रसाद राईले तयार गर्नुभएको हो । यो अनुसन्धापत्र मंसिर १२, २०७० मा छलफलमा राखिएको थियो । उक्त छलफल कार्यक्रममा यादव प्रसाद दाहाल, विश्वेश्वर प्रसाद भण्डारी, धर्मराज कुईकेल, खगराज पौडेल, रुपा बस्नेत, सिन्दु कार्की, सन्दीप ज्ञवाली, सरिता लामिछाने, प्रभाकर श्रेष्ठ, छविरमण पोखरेल, किरण शिल्पकार, कृष्ण गौतम, अनुप आचार्य, चुडामणि पौडेल, अञ्जेल श्रेष्ठ, टेकनाथ नेउपाने, सुरेन्द्र आचार्य, फुर्पा तामाङ, सुनिता पन्त, बिनोद प्रसाद काफ्ले, कल्पना बज्राचार्य, इन्दिरा दाहाल, तेजकुमारी तिवारी, सपना नेउपाने, चेतन आचार्य लगायतको उपस्थिति थियो ।

त्यसैगरी यस किताबको अन्तिम अनुसन्धान पत्रको रुपमा बालबालिकाको छात्रवृत्ति सम्बन्धि नेपालको कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थाका बारेमा सुरेन्द्र आचार्यको अनुसन्धानपत्रलाई समावेश गरिएको छ । यो अनुसन्धानपत्र सम्भवतः यस किसिमको पहिलो अनुसन्धानपत्र हो । यसलाई २०७० असोज १८ मा छलफलमा ल्याइएको थियो । उक्त छलफल कार्यक्रममा ईश्वरी प्रसाद शर्मा, माधव प्रसाद गड्तौला, उमा पौडेल, लक्ष्मी शर्मा, उषा दिक्षित, राम गोपाल श्रेष्ठ, शुलोचना श्रेष्ठ, झुम प्रसाद राई, दत्तात्रय दाहाल, पूर्णिमा गुरुङ, सुरेन्द्र आचार्य, प्रकाश सिंह अधिकारी, प्रज्वल ओझा, कृष्ण सुवेदी, शान्ता दाहाल, निरुपमा यादव, राम शरण बर्माशाखा, मीन बहादुर शाही, लक्ष्मी राई, सुरेश विश्वकर्मा तथा शारदा गुरुङ लगायत रहनु भएको थियो ।

यी सबै अनुसन्धानपत्रहरूमा काठमाण्डौमा नै छलफल गरिएका थिए । अनुसन्धानपत्र लेखक तथा टिप्पणीकार एवं सहभागिहरू सबैलाई उहाँहरूको विज्ञता, कानुनी ज्ञान, क्षमता तथा विषयवस्तुसँगको सम्बन्धका कारण छनोट गरिएको हो । यो छनोट नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन स्वयमले गरेको हो । आफ्नो अनुसन्धान प्रत्येक विज्ञले आफ्नै विज्ञताका आधारमा गरेका थिए । कार्यक्रम संचालन गर्नका लागि यूनिसेफ नेपालको आर्थिक सहयोग प्राप्त थियो । यसलाई सम्पन्न गर्न यसका वरिष्ठ अधिकृतहरू ठाकुर ढकाल तथा इन्दु तुलाधरको बिशेष व्यवसायिक सहयोग रहेको छ । यसका साथै फाउण्डेसनकाका तर्फबाट विश्वेश्वर प्रसाद भन्डारी, गणेशदत्त भट्ट, अनूप कुमार आचार्य, फुर्पा तामाङ, नमित वाग्ले, सबिन राणा समेतको विशेष योगदानलाई यहाँ उल्लेखगर्नु जरुरी छ । उहाँहरूसहित यो कार्यक्रमका अनुसन्धान तथा टिप्पणीकर्ता एवं सहभागीहरूको सहयोगका लागि हामी नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन तर्फबाट आभार प्रकट गर्न चाहन्छौ ।

हामी आशा गर्दछौ - नेपालको सामाजिक संरक्षण कानूनको विकासमा यो प्रयासले केही न केही सहयोग अवश्य नै पुऱ्याउने छ । यो प्रयासका सम्बन्धमा प्राप्त हुने टिकाटिप्पणी प्रति हामी सधै खुला छौ ।

विपिन अधिकारी, पीएचडी
अध्यक्ष
नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन

नेपालमा सामाजिक संरक्षण कानून र नीतिहरू

विषय-सूची

विषय	पृष्ठ नं.
क. नेपालमा सामाजिक संरक्षण प्रयासहरूको समीक्षाः कानून र नीतिहरू - सञ्जयकुमार खनाल	**१**
१. पृष्ठभूमि	१
२. नेपालमा सामाजिक सुरक्षाको प्रयोग र अनुभव	९
३. निचोड, समस्याहरू र भावी कार्य दिशा	२९
ख. बाल अधिकारका सन्दर्भमा देवानी तथा फौजदारी (अपराध) संहिताका व्यवस्थाः एक अध्ययन - किरण पौडेल	**३९**
१. विषय प्रवेश	३९
२. अवधारणाको सुरुवात	३९
३. नेपालमा बाल अधिकार सम्बन्धी अवधारणा	४०
४. बालबालिकाका सम्बन्धमा पृथक नेपाल कानूनमा रहेका केही व्यवस्था	४१
५. नावालिगको संरक्षणको कानूनी व्यवस्था सम्बन्धी छोटो इतिहास	४२
६. बालकको फौजदारी दायित्वका सम्बन्धमा नेपाल कानूनको व्यवस्था	४३
७. बाल अधिकारका सम्बन्धमा प्रस्तावित देवानी संहिता	४४
८. बाल अधिकारका सन्दर्भमा प्रस्तावित देवानी कार्यविधि संहिता	५८
९. बाल अधिकारका सम्बन्धमा प्रस्तावित अपराध संहिता	५९
१०. बाल अधिकारका सन्दर्भमा फौजदारी कार्यविधि संहिता	६१
११. फौज्दारी कसूर सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन ऐन र बालबालिकाका अधिकार	६३
१२. प्रस्तावित कानूनका व्यवस्थामा रहेका केही अपूर्णताका कुरा	६५
१३. बालबालिकासंग सम्बन्धित देवानी विषयमा देवानी संहिता र प्रचलित बालबालिका ऐनको अन्तरसम्बन्ध	६६
१४. बालबालिकाबाट गरिएका फौजदारी कानूनको उल्लंघनका विषयमा अपराध संहिता र प्रचलित बालबालिका ऐनमा रहेका व्यवस्थाको अन्तरसम्बन्ध	६८
१५. बालबालिकाका सम्बन्धमा फौजदारी कानूनको उल्लंघनको कारबाही गर्दा अपनाइने कार्यविधिका विषयमा फौजदारी कार्यविधि संहिता र प्रचलित बालबालिका ऐनमा रहेका व्यवस्थाको अन्तरसम्बन्ध	६९
१६. कानूनको उल्लंघन गर्नेका लागि गरिएका सुधारात्मक व्यवस्था र बालबालिका	७०
१७. सर्वोच्च अदालतका व्याख्याका कसीमा प्रस्तावित कानूनका व्यवस्था	७१
१८. उपसंहार	७२

ग. बाल अधिकार, नेपाल कानून र प्रस्तावित विधेयकः एक अध्ययन - इन्दिरा दहाल **७५**

१. परिचय ७५
२. संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था ७७
३. बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९८९ ८७
४. तेस्रो त्रिवर्षीय मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६७ ९०
५. बालबालिका सम्बन्धी १० वर्षे राष्ट्रिय कार्ययोजना ९०
६. समसामहिक विश्लेषण १०४
७. चुनौती, समस्या र सुझाव १०६

घ. अपाङ्गता भएका बालबालिका सम्बन्धी कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्थाः एक विश्लेषणात्मक अध्ययन - झुम प्रसाद राई **१११**

१. विषय प्रवेश १११
२. उद्देश्य ११२
३. अध्ययन विधि र सीमा ११२
४. पारिभाषिक स्थिति ११२
५. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जनसांख्यिक विवरण ११४
६. अपाङ्गताको वर्गीकरण ११६
७. अपाङ्गता सम्वन्धी अन्तरराष्ट्रिय कानूनी प्रतिवद्धता ११८
८. राष्ट्रिय ऐन कानून कार्यविधिहरूमा अपाङ्गतासम्वन्धी मौजुदा व्यवस्था १२१
९. अपाङ्गतासम्वन्धी मौजुदा ऐन, कानून, नियम, नियमावली कार्यान्वयनका चुनौति तथा समस्याहरू १४०
१०. सुझावहरू १४१
११. अपाङ्गता सम्वन्धी नीतिगत कार्यढाँचा १४३
१२. उपसंहार १४४

ङ. आधारभूत तहमा छात्रवृत्ति कार्यक्रम, कार्यान्वयन र प्रभावकारिताः एक विश्लेषणात्मक अध्ययन - सुरेन्द्र आचार्य **१४५**

१. पृष्ठभूमि १४५
२. उद्देश्य १४६
३. अध्ययन विधि र यसको सीमितता १४६
४. छात्रवृत्तिसम्बन्धी प्रावधानहरू १४६
५. छात्रवृत्ति कार्यक्रमको कार्यान्वयनको अवस्था र चुनौतिहरू १६७
६. छात्रवृत्ति कार्यक्रमका सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू १६९
७. निष्कर्ष १७२